

ISSN 0138-0419

SPÓŁDZIELCZY

2

1984
rok XVIII

KWARTALNIK NAUKOWY

SPIS TREŚCI NR 2/84

Artykuły

SŁAWOMIR DYKA, BOLESŁAW STRUŻEK — Przed krajowymi zjazdami spółdzielczości	3
MAŁGORZATA WRZOŁEK-ROMAŃCZUK — Rola organów spółdzielni w ujawnianiu i rozwiązywaniu konfliktów międzygrupowych	9
FRANCISZEK KOLBUSZ — Spółdzielczość bankowa w społeczno-gospodarczym życiu wsi i rolnictwa	27
TADEUSZ TOKARZEWSKI — Tendencje rozwojowe grupowych form gospodarowania w obsłudze rolnictwa indywidualnego	37
ZBIGNIEW ŚWITALSKI — Spółdzielczość polska w czasie pierwszej wojny światowej	47

Miscellanea

GRZEGORZ RYBICKI, EUGENIUSZ SACKIEWICZ — Spółdzielczość mleczarska jako organizator produkcji i skupu mleka w Polsce	57
STANISŁAW WĄSOWICZ — Adaptacja absolwentów szkół zawodowych w spółdzielczości mleczarskiej	65
JANINA JANIC — Opinie o projektowanych zmianach systemu skupu	75
THEODOR BERGMANN — Potrzeby, perspektywy i hamulce kooperacji rolników w wysoko uprzemysłowionych krajach	89
NELSON DE OLIVEIRA LOURENÇO — Nowe formy spółdzielczości w Portugalii. Zarys procesu rozwoju 1974—1982	101

Kronika naukowa

EDWARD JAWORSKI — Działalność Spółdzielczego Instytutu Badawczego w 1983 r.	115
ZOFIA CHYRA-ROLICZ — Pamięci Mariana Rapackiego	125
KRYSTYNA KONKOŁOWICZ — Szczegółowy system pracowniczego doskonalenia zawodowego w gminnych spółdzielniach	127

Recenzje

KATARZYNA BANASZYŃSKA — Czasopiśmiennictwo spółdzielcze w Polsce i w krajach socjalistycznych	133
ZOFIA CHYRA-ROLICZ — Spółdzielczość polska podczas II wojny światowej	137
WŁADYSŁAW DOMINIAK — Główne trendy w polityce mieszkaniowej	141

Kronika żałobna

EDWARD JAWORSKI — Prof. dr hab. Jakub Drozdowicz (1916—1983)	143
Noty bibliograficzne	145

NOWE FORMY SPÓŁDZIELCZOŚCI W PORTUGALII
ZARYS PROCESU ROZWOJU 1974—1982 *

I. TEORIA I PRAKTYKA SPÓŁDZIECZA

Zmiany polityczne i gospodarcze, jakie zaszły w Portugalii po zakończeniu pierwszej wojny światowej, dały początek nowej fazie rozwoju myśli spółdzielczej i koncepcji roli spółdzielczości. Zmiany te wykazały, że spółdzielczość nie może być uważana za system teoretyczny o charakterze uniwersalnym, ponadczasowym i ahistorycznym. Przeciwnie, z analizy rzeczywistości i praktyki spółdzielczej wynika, że organizacyjny model spółdzielczości odpowiada warunkom istniejącym w poszczególnych społeczeństwach.

Analiza różnych form organizacji społecznej, politycznej i gospodarczej każe nam uznać, że nie ma uniwersalnego systemu spółdzielczego, jest natomiast mnogość idei, modeli, metod i struktur, których wspólnym mianownikiem jest określona filozofia organizacji, zmierzająca do osiągnięcia wspólnego celu. Wydaje się więc, że możemy stwierdzić, iż obecna historyczna przydatność nie zależy od zachowania formalnej ortodoksji, lecz raczej od zdolności dostosowania się do rzeczywistych potrzeb każdego poszczególnego społeczeństwa.

Stwierdziliśmy, że formy organizacyjne spółdzielni stanowią historycznie zdeterminowane twory, których nie można traktować jako ponadczasowe. Jeśli chodzi o Portugalię, stwierdzenie takie jest szczególnie trafne. Po 1910 r.¹ można bowiem rozróżnić trzy wyraźnie odmienne okresy: okres Pierwszej Republiki (1910—1926), kiedy to państwo przejęło na siebie doniosłą rolę twórcy przepisów prawnych dotyczących spółdzielczości, odznaczających się jednak jedynie dobrymi intencjami; okres dyktatorskiego reżimu korporacyjnego (1926—1974), w którym ograniczono wolność zrzeszania się, a spółdzielnie zostały poddane politycznej kontroli administracyjnej; okres demokratyzacji społeczeństwa portugalskiego po załamaniu się dyktatury w 1974 r.

W okresie Pierwszej Republiki wydano ważne ustawy dotyczące kredytu rolnego, wzajemnej pomocy, wzajemnych korzyści i konsumpcji, a także wielu przepisów dotyczących rozwoju spółdzielczości. Po pierwszej wojnie światowej zostały ogłoszone nowe przepisy, uznające spółdzielczość za instrument zdolny do złagodzenia skutków kryzysu gospodarczego. Wyróżniały one szczególnie spółdzielnie spożywców i spółdzielnie rolnicze, uznając je za organizacje odgrywające wielką rolę w podnoszeniu produkcji rolnej, oraz spółdzielnie mieszkaniowe, mające za zadanie budowę tanich domów. Jako kontynuacja ruchu zapoczątkowanego w XIX wieku istniał nadal kurczący się sektor przemysłowych spółdzielni wytwórczych powiązanych z ruchem pracowniczym i związkami zawodowymi.

Autokratyczny reżim ustanowiony w 1926 r. narzucił, poprzez konstytucję z 1933 r., system korporacyjny jako formę organizacji społeczeństwa i państwa.

* Tekst przygotowany specjalnie dla „Spółdzielczego Kwartalnika Naukowego”, stanowiący rozwinięcie referatu przedstawionego na europejskiej konferencji w sprawie nowych form spółdzielczości odbytej w Steinkjer (Norwegia) w sierpniu 1983 r. Autor jest profesorem socjologii na Uniwersytecie w Lizbonie. Tłumaczył z oryginału angielskiego T. Kowalak.

¹ W październiku 1910 r. monarchia konstytucyjna została obalona i zastąpiona przez ustrój republikański.

Stopniowemu wzrostowi organizacji korporacyjnych we wszystkich sektorach gospodarki portugalskiej towarzyszyła praktyka ograniczenia prawa do swobody zrzeszania się. Doprowadziło to do sytuacji, w której ruchowi korporacyjnemu zezwolono jedynie na rozwój działalności gospodarczej, a zabroniono działalności kulturalnej i społecznej.

W sektorze rolniczym popierano ekspansję systemu spółdzielczego kontrolowanego przez władze państwowe, w którym spółdzielnie pozbawiono całkowicie niezależności. W rzeczywistości skład ich zarządów podlegał zatwierdzaniu przez organy administracyjne, a ich działalność była sterowana przez przedstawicieli Ministerstwa Rolnictwa.

2. DEMOKRATYZACJA SPOŁECZEŃSTWA PORTUGALSKIEGO I ROZWÓJ NOWYCH FORM SPÓŁDZIELCZOŚCI

Po przewrocie wojskowym 25 kwietnia 1974 r.², wraz z procesem demokratyzacji społeczeństwa portugalskiego, rozpoczął się długi proces przemian społecznych mających poważne konsekwencje na wszystkich szczeblach organizacji społeczeństwa.

W zakresie zrzeszeń, ruchów uczestniczących i kontroli robotniczej w wielkich i małych jednostkach gospodarczych można było zaobserwować wielki ruch społeczny, spontaniczny lub kontrolowany i sterowany przez siły polityczne różnego autoramentu. Był on zapoczątkowany głównie przez ludność pracującą w miastach i polegał na okupowaniu fabryk oraz kontrolowaniu przedsiębiorstw. Rozciągał się on również na wieś, gdzie polegał na zajmowaniu ziemi na południu i na ruchu dzierżawców oraz na umacnianiu zabezpieczenia społecznego zarówno na północy, jak i w centrum kraju. Dynamika i zmienne możliwości ruchu towarzyszyły rozgrywkom o władzę i wpływały na formy organizacyjne przyjmowane przez ruch³. Za czas największych osiągnięć na tym polu możemy uważać okres przyskakiujący się dwiema krytycznymi datami Rewolucji Kwietniowej: od 28 września 1974 r. do 25 listopada 1975 r.

W rezultacie formy przyjęte przez ruch były liczne i zmieniały się z upływem czasu: spółdzielnie produkcyjne, łącznie z przemysłowymi spółdzielniami pracy, przedsiębiorstwa samorządowe, komitety robotnicze (silniejsze lub słabsze w okresie tzw. rozwoju procesu rewolucyjnego), spółdzielnie mieszkaniowe i komitety mieszkańców.

Ograniczając się do procesu tworzenia nowych form spółdzielczych, możemy stwierdzić, że w tym okresie występowały cztery cechy dominujące: 1) ruch miał swoją kolebkę w klasie robotniczej i wśród pracowników najemnych i był zorientowany w kierunku produkcji, co nadawało mu charakter „proletariacki”, przeciw-

² 25 kwietnia 1974 r. ruch wojskowy, przy szerokim poparciu ludności, obali dyktatorski reżim korporacyjny ustanowiony w 1926 r. Był to początek okresu głębokich przemian społecznych, spośród których należy podkreślić zakończenie wojny kolonialnej rozpoczętej przed 13 laty w Angoli, nacjonalizację wielu sektorów gospodarki i proces reformy rolnej (który, choć ograniczony do południa kraju, objął cały obszar, na którym przeważały latyfundia).

³ W artykule tym nie możemy zanalizować stanowiska partii politycznych w okresie 1974—1982 ze względu na długość okresu i trudności śledzenia ciągłych rozbieżności między ich programami a praktyką. Jednakże w październiku 1974 r. główne partie określiły swoje stanowisko, jak następuje: Partia Socjalistyczna uważała spółdzielczość za „pierwszy krok” w drodze do socjalizmu; według Partii Socjaldemokratycznej „spółdzielczość jest, ze swej natury, instytucją łagodzącą skutki zarówno kapitalizmu, jak i kolektywizmu”; Partia Komunistyczna uważała spółdzielczość za „siłę, która (razem z partią i związkami zawodowymi) powinna być użyta przez robotników jako środek organizowania się w celu zniszczenia kapitalizmu i zbudowania społeczeństwa socjalistycznego”. J. D. Pereira *Cooperativas depois de Abril. Uma força dos trabalhadores*. Centelha, Coimbra 1977.

stawiający się „klasycznemu” systemowi spółdzielczemu, zorientowanemu raczej na świadczenie usług lub składającemu się z drobnych chłopów; 2) społeczna i polityczna rola interwencyjna ruchu, niemal zawsze przekraczająca jego rzeczywiste siły gospodarcze; 3) związek z siłami politycznymi zorganizowanymi i dominującymi w początkowym okresie, a równocześnie związek z ruchami bardziej spontanicznymi, różnie zabarwionymi ideologicznie i reprezentującymi szeroką skalę idei i projektów zorganizowania społeczeństwa⁴; 4) uznanie przez państwo wielkiego znaczenia ruchu dla „budownictwa socjalizmu”⁵. Jeśli wyłączymy ostatnią cechę, wymienione aspekty ruchu ciągle jeszcze zachowują aktualność.

Z punktu widzenia organizacji i działalności nowe formy spółdzielczości odznaczają się: stałą potrzebą pomocy państwa, niewielkimi zdolnościami zarządzania i słabością organizacyjną, trudnością w tworzeniu gospodarczych struktur operacyjnych dla jednostek podstawowych w celu umocnienia i zweryfikowania koncepcji samorządowych, o które jednostki te walczyły, oraz tendencją do nadawania priorytetu działaniom politycznym.

Sytuacja ta wynika z genezy jednostek zarządzanych przez robotników oraz genezy procesu, który stworzył warunki umożliwiające ich rozwój. Pogłębianie się kryzysu gospodarczego⁶ w okresie po załamaniu się dyktatorskiego reżimu korporacyjnego, łącznie ze zdolnością siły roboczej do realizacji żądań rewindykacyjnych⁷, wyższych płac i lepszych warunków pracy, doprowadziło do zamykania przedsiębiorstw wskutek bankructwa lub wobec ucieczki ich właścicieli i porzucania przez nich głównie małych i średnich przedsiębiorstw przemysłowych.

To tutaj właśnie znajduje się kolebka nowych form spółdzielczych oraz klucz do lepszego zrozumienia zarysowanego wyżej obrazu. W rzeczywistości cały ten proces opierał się na pragnieniu i potrzebie robotników zachowania swoich miejsc pracy i zapobieżenia bezrobociu. Robotnicy zdecydowali się przejąć zarząd swoich przedsiębiorstw w celu zaspokojenia tych właśnie aspiracji i potrzeb.

Te okupowane przedsiębiorstwa charakteryzowały się w większości niestabilizowaną sytuacją finansową, niedostatecznym planowaniem, przestarzałym wyposażeniem i brakiem techników, mogły więc przetrwać jedynie kosztem niskich zarobków płaconych w okresie starego reżimu, które spowodowały wyżej wspomniane trudności w sferze gospodarczej, organizacyjnej i zarządzania. Z drugiej strony ruch okupowania i obejmowania zarządu małych i średnich przedsiębiorstw przemysłowych⁸, jak i wszystkie ruchy zmierzające do samozarządzania, które powstały w tym okresie, powinny być włączone do społecznego i politycznego kontekstu owego czasu.

Trzeba więc pamiętać, że Portugalia od 1974 r. przeżywała długi i burzliwy proces polityczny, w toku którego zdolność do interwencji różnych sił stale się zmieniała, co w rezultacie powodowało zmiany proponowanych rozwiązań politycznych. Wiele z nich, choć nie zawsze jasnych i ulegających z upływem czasu

⁴ W pierwszym wypadku można wymienić PPK, w drugim partię i grupy polityczne samowłaźczej „lewicy rewolucyjnej”, nie zapominając od września 1974 r. do listopada 1975 r. o siłach zbrojnych i ich różnych strukturach oraz Ruchu Sił Zbrojnych, który był odpowiedzialny za zamach wojskowy w kwietniu 1974 r.

⁵ Według konstytucji z 1974 r., częściowo zmienionej w 1982 r., państwo powinno pośród innych celów realizować przejście społeczeństwa portugalskiego do socjalizmu. Spółdzielnie, wcielone przez konstytucję do „sektora własności społecznej”, razem z przedsiębiorstwami znacjonalizowanymi i samorządowymi uważano za czynnik odgrywający ważną rolę w budownictwie socjalizmu („Dekret” nr 349/1975).

⁶ Jego początki wyraźnie poprzedzają rok 1974, jednak począwszy od tej daty jego skutki stają się dotkliwe.

⁷ Dopiero po 1974 r., wraz z rozwiązaniem represyjnego aparatu policyjnego, ruchy robotnicze i związków zawodowych uzyskały zdolność do swobodnego wypowiedzania się.

⁸ Trzeba tu stwierdzić, że obecnie spółdzielcze formy produkcji przemysłowej obejmują wiele organizacji, które nie powstały w drodze okupowania zakładów.

różnym przemianom, zawierało na ogół to, co nazywamy nowymi formami spółdzielczymi. Ich rola i strategia, ich kształt organizacyjny i ustrój organów związkowych pozostawały pod wpływem całego tego klimatu.

Trzeba jednak pamiętać, szczególnie jeśli nie ograniczymy analizy do sfery produkcji, że proces powstawania samorządu i partycypacji społecznej, w którym spółdzielcze formy produkcji reprezentują tylko jedną z możliwości, przyjmował czasami wyraźne cechy spontaniczności. Owa spontaniczność była bardzo często ograniczona, sterowana i manipulowana. Nie są to fakty niezwykle, jeśli będziemy pamiętać, że w krytycznym okresie „procesu rewolucyjnego” dominująca polityka Portugalskiej Partii Komunistycznej i większości związków zawodowych oraz ruchu pracowniczego kontrolowanego przez partię wyznawała (i prawdopodobnie będzie wyznawała nadal) ideologię, która raczej nie była skłonna sprzyjać doświadczeniom i koncepcjom samorządowym, lecz broniła modelu gospodarczego i społecznego opierającego się na „kontrolu państwa i centralnym planowaniu”⁹.

Typologia motywacji stanowiących podstawę całego ruchu samorządowego i uczestniczącego pomoże uzyskać ogólny pogląd na ten proces i pozwoli łatwiej zanalizować różne rodzaje organizacji, które opiszemy poniżej. Wydaje się, że można wyodrębnić dla celów analizy trzy główne grupy czynników motywacyjnych¹⁰.

1. Motywacja ekonomiczna — opierająca się głównie na wspomnianej już woli utrzymania miejsc pracy w przypadkach okupowania przedsiębiorstw, na tworzeniu nowych stanowisk pracy, szczególnie w zakresie robót publicznych, gdzie ustanowiono nowe organizacje oraz na zagwarantowaniu pracy rocznej w przypadku zajmowania ziemi.

2. Motywacja polityczna — wyraźnie występująca w przemówieniach towarzyszących ruchowi, który doprowadził do okupowania przedsiębiorstw i do stworzenia samorządowych form organizacyjnych. Hasłem było zaatakowanie i zniszczenie kapitalizmu przez zastosowanie zmiennej strategii i narzędzi służących temu celowi, jako też modelu społeczeństwa, które miało zostać stworzone stosownie do propagujących je sił politycznych. Tutaj znajdujemy najmniej spontaniczną, najbardziej skrajnie, wbrew rozsądkowi, zorientowaną i kontrolowaną część tego procesu.

3. Motywacja społeczna — proces demokratyzacji społeczeństwa portugalskiego jest do pewnego stopnia „wydarzeniem”, w toku którego fakty i zmiany społeczne następują jedne po drugich i gdzie z trudem można znaleźć przyczyny wyjaśniające te sytuacje. Warunki te, wynikające z wielkiej liczby czynników, na ogół powodowały przekraczanie granic pierwotnego zamiaru. Spotykamy się tu z najszerszą rzeczywistością ruchu uczestniczącego i samorządowego: od sfery produkcji — do komitetów mieszkańców, od budowy domków — do instalowania urzędów socjalnych w dzielnicach peryferyjnych, od komitetów robotniczych w urzędach państwowych — do samorządu na uniwersytetach itd.

Wymienione trzy grupy czynników motywacyjnych mogą być, jak już wspomnieliśmy, wyodrębnione jedynie teoretycznie, pozwalają one jednak na dostrzeżenie czynników inspirujących omawiany proces, szczególnie w okresie pierwszych dwóch lat po załamaniu się dyktatury. Proces ten zachodzi w wielu typach

⁹ C. M. Villaverde *Sans illusions ni préjugés: le mouvement autogestionnaire au Portugal, depuis 1974*. Centre Interuniversitaire d'Etudes Européennes, Actes du 3a. Colloque International, Montreal 1978.

¹⁰ Wyłączamy tutaj w całości ruchy robotnicze i związków zawodowych oraz wszystkie inne ich pochodne, jak np. ruch kontroli robotników, który w Portugalii do końca 1975 r. w formie komitetów robotniczych wykazał znaczną zdolność do interwencji politycznej i społecznej, wykraczając daleko poza granice samych przedsiębiorstw.

struktur organizacyjnych stosownie do zakresu działania, czasu i źródła inspiracji. W artykule tym dokonamy próby stworzenia takiej typologii. Jednakże na samym wstępie trzeba zgłosić zastrzeżenie: dla każdego z typów struktur należałoby dokonać przeglądu specyficznych procesów, które je stworzyły, a to w celu przedstawienia ich ogólnej charakterystyki. Niestety, zamierzenie niniejszego artykułu nie sięga tak daleko.

Nowe formy spółdzielczości rolniczej

Do 1974 r. strukturę rolnictwa portugalskiego cechowała silna asymetria regionalna, która, *grosso modo*, może być zdefiniowana jako przewaga minifundiów na północy, a latyfundiów na południu¹¹. W obydwu rejonach rolnictwo odznaczało się niską wydajnością i wielką liczbą ludności w porównaniu z podobnymi wskaźnikami europejskimi.

Na południu wielka własność wytwarzająca gros produkcji i opierająca się na zatrudnianiu siły najemnej była zainteresowana utrzymaniem niskich wynagrodzeń za pracę najemną oraz wysokiego sezonowego bezrobocia¹². Ta właśnie sytuacja strukturalnego bezrobocia łącznie z warunkami życia „bezrolnego robotnika” oraz z sięgającymi daleko wstecz praktykami żądań i społecznych konfliktów stała się podłożem skomplikowanego procesu portugalskiej reformy rolnej¹³. W tej sprawie, której nie możemy tutaj poddać analizie ze względu na jej rozległość, odsyłam do not bibliograficznych.

Trzeba jednak pamiętać, że po 25 kwietnia jedyną siłą polityczną zorganizowaną w całym rejonie, w którym odbywało się zajmowanie ziemi, była Portugalska Partia Komunistyczna (PPK). Ta partia kontrolowała cały ruch związków zawodowych w jego stadium organizacyjnym oraz zainspirowała i sterowała całym procesem, jak również formami organizacyjnymi jednostek produkcyjnych utworzonych w tym czasie¹⁴.

W fazie początkowej po zajęciu ziemi pojawiły się dwa rodzaje organizacji¹⁵: a) kolektywna jednostka produkcyjna (UCP), która „pojawia się głównie jako jednostka produkcyjna obejmująca różne zajęte gospodarstwa rolne i koncentrująca ziemię, siłę roboczą i środki produkcji (...); bardzo często jednostki te przyjmują za swe terytorialne granice *freguesia*, a w niektórych przypadkach nawet przekraczają te granice”¹⁶; b) rolnicza spółdzielnia produkcyjna, która to forma powstała

¹¹ Przez południe rozumiemy te rejony, gdzie istniał ruch zajmowania ziemi, który obejmował powiaty Beja, Evora, Portalegre, Santarem i Setubal, odpowiadające regionom Alentejo i Ribatejo (*nota bene* „powiat” jest największą jednostką portugalskiego podziału administracyjnego i dzieli się na *concelhos* — komuny, a te na *freguesias*).

¹² W powiatach Beja, Evora, Portalegre i Setubal w 1968 r. 22% ogólnej liczby gospodarstw rolnych obejmowało 79,2% ogólnej powierzchni.

¹³ Ruch związków zawodowych robotników rolnych Alentejo powstał w 1910 r. z inspiracji anarchosyndykalistycznej. Podczas dyktatury wraz z rozwiązaniami wiejskich związków zawodowych jedyne konflikty społeczne na wsi miały miejsce tam, gdzie PPK odgrywała wielką rolę. J. P. Pereira *Atitudes do trabalhador rural alentejano face a posse da terra e ao latifundio*, in: *Agricultura Latifundiaria na Peninsula Iberica*. Centro de Estudos de Economia Agraria, Oeiras 1980.

¹⁴ Polityka PPK dotycząca reformy rolnej wymaga podkreślenia. Do lutego 1975 r. broniła ona podziału ziemi i indywidualnej uprawy ziemi przez chłopów i robotników rolnych, i, w niektórych przypadkach, przewidywała także gospodarstwa państwowe. Od tej daty począwszy PPK zaczęła mówić o zajęciu ziemi i jej przekazaniu związkom rolniczym dla gospodarowania kolektywnego przez spółdzielnie produkcyjne albo państwo. J. P. Pereira *Atitudes do trabalhador rural alentejano...*, op. cit.

¹⁵ Pierwsze zajęcie ziemi wydarzyło się w końcu 1974 r., ale dopiero od przełomu kwietnia i maja 1975 r. proces ten uległ przyspieszeniu i ciągnął się do początków 1976 r. Największa liczba zajęć miała jednak miejsce w sierpniu, wrześniu i październiku 1975 r.; wzrost zajęć ziemi w październiku zdaje się być rezultatem przydzielenia przez Ministerstwo Rolnictwa kredytów na wynagrodzenia dla robotników zrzeszonych w nowych formach spółdzielni rolniczych.

¹⁶ A. Barros *A Reforma Agraria em Portugal: das ocupações de terras a formação das novas unidades de produção*. Centro de Estudos de Economia Agraria, Oeiras 1979.

w „przedsiębiorstwach rolnych, gdzie z powodu panujących w nich lepszych warunków naturalnych oraz (lub) bardziej zróżnicowanych i intensywnych sposobów produkcji, lub też gdzie było więcej stałych robotników, lub w innych przypadkach, powstanie ich było rezultatem zajęcia ziemi popieranego przez dzierżawców ziemi i najemców maszyn”¹⁷.

Nie jest łatwo wyjaśnić przyczyny pojawienia się dwóch różnych form organizacyjnych. Według niektórych autorów UCP odpowiadały modelowi proponowanemu przez PPK i przez zbliżone do niej związki zawodowe, które popierały wielkoobszarowe gospodarstwa kolektywne.

Alfonso de Barros, choć podkreślający siłę PPK, wyraża opinię, że proletariát wiejski uważał bardzo wielkie gospodarstwa rolne za bezpieczniejszy środek zapewnienia zatrudnienia oraz lepszego wykorzystania niewielkiej liczby robotników obdarzonych zdolnościami kierowniczymi. Zgodnie z tym zdaniem fakt, że rolnicze spółdzielnie produkcyjne wywodziły się z lepiej gospodarczo prosperujących przedsiębiorstw rolnych, skłonił ich członków do unikania mniej korzystnego połączenia z innymi jednostkami. Wspomina się też bardzo często działanie ekspertów państwowych, którzy w wielu wypadkach byli bardziej skłonni do zakładania spółdzielni produkcyjnych¹⁸.

Jednak według A. Barrosa właśnie w okręgu Beja, gdzie najpierw skonsolidowały się związki zawodowe i gdzie reforma rolna miała w sposób bardziej oczywisty cechy procesu kierowanego, użyto po raz pierwszy nazwy „kolektywne jednostki produkcyjne” — UCP. Jednostki te cechowały się olbrzymimi rozmiarami, przyznały płacę zrzeszonym członkom oraz przyjęły zasadę, według której związki zawodowe odgrywają w tych okręgach ważną rolę związaną z zarządzaniem nowymi jednostkami¹⁹. Odpowiada to ostatecznie przyjęciu modelu organizacyjnego proponowanego przez PPK, stosownie do którego przywiązuje się niezwykle znaczenie do kontroli sprawowanej przez związki zawodowe i partię.

Analizę utworzenia i ewolucji tych nowych jednostek produkcji rolnej można w sposób logiczny przeprowadzić jedynie pod warunkiem, że uwzględni się kontekst społeczny i polityczny, w którym proces reformy rolnej następował z wszelkimi zmiennościami kolei losu, od jej początku w 1975 r., kiedy rozbito tak przestarzałe struktury społeczne i ekonomiczne jak latyfundia, aż do dnia dzisiejszego, kiedy pozostaje ona ulubionym celem ataków konserwatywnych sił politycznych.

Choć nie można przeprowadzić tu dokładnego przeglądu genezy nowych form spółdzielczości rolniczej, możliwe jest przecież dokonanie syntezy cech dominujących obecnie w jej organizacji: a) niemal wszystkie spółdzielnie stosują wspólny model organizacyjny, odpowiadający politycznej i związkowej orientacji PPK²⁰; b) przyznanie członkom płacy na ogół ustalonej na takim samym poziomie, jak proponowany przez związki zawodowe dla innych robotników²¹; c) przyznanie „delegacji związków zawodowych” takiego samego statusu jak innym organom kierowniczym; d) brak organów umożliwiających partycypację członków w zarządzaniu.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Mamy tu na myśli ekspertów istniejących centrów reformy rolnej Ministerstwa Rolnictwa. Jeśli chodzi o rolę tych centrów — por. M. B. Moreira *Six mois dans les centres régionaux de la Reforme Agraire* „Revue Tiers Monde” Juin-Décembre de 1975, nr 89, s. 113—157.

¹⁹ A. Barros *A Reforma Agraria em Portugal...*, op. cit., s. 137.

²⁰ Tamże. Większość kolektywnych jednostek produkcyjnych (UCP) w 1977 r. została legalizowana w formie rolniczych spółdzielni produkcyjnych, ponieważ prawo portugalskie nigdy nie zdefiniowało precyzyjnie istoty tych jednostek.

²¹ Zaskakujące jest utrzymywanie w tych organizacjach ogólnej praktyki dyskryminowania kobiet w zakresie płac.

Z braku systematycznych badań nad działalnością, partycypacją i kierownictwem wewnątrz tych organizacji jedynie przypadkowe obserwacje pozwalają na snuce niektórych rozważań. Ogólnie uznaje się, że pojawia się coraz silniejszy „duch robotnika najemnego”, przy załamaniu się udziału w podejmowaniu decyzji w odniesieniu do życia samej spółdzielni. Często też obserwuje się brak rotacji wśród kierowników, rekrutujących się z polityczno-związkowej kadry PPK, oskarżonych czasami o zajmowanie pozycji „nowych panów”.

Niski poziom wykształcenia ludności wiejskiej Alentejo²² (którego obszar był objęty reformą rolną od 1975 r.) i środowisko polityczne uzasadniają, według niektórych autorów, trudność skutecznego zastosowania nowych form spółdzielczych opartych na praktyce samorządu.

Nowe formy przemysłowej spółdzielczości pracy

Przed 1974 r. istniało jedynie około 10 przemysłowych spółdzielni pracy. Choć pod koniec ubiegłego wieku i w czasach Pierwszej Republiki spółdzielnie pracy rozwijały się dość dynamicznie, ten rodzaj spółdzielni stracił swoje znaczenie w okresie dyktatury. Niektóre z owych 10 spółdzielni, które zdołały przeżyć ciężkie dla spółdzielczości lata, zostały utworzone przez robotników i pracowników, którzy ze względów politycznych nie mogli uprawiać swoich zawodów²³.

Powstanie i ekspansja nowych form spółdzielczości pracy w sferze produkcji przemysłowej dokonują się w ramach zmian politycznych i społecznych oraz ich wpływu na gospodarkę. Z punktu widzenia chronologii nasilenie się procesu okupowania przedsiębiorstw można cofnąć do 1975 r.²⁴, kiedy to w czerwcu i lipcu tegoż roku zaszło więcej takich przypadków²⁵.

Syntezy procesu ustanawiania nowych form spółdzielni można dokonać według następującej sekwencji wydarzeń: a) w celu zachowania stanowisk pracy, ze względów politycznych, często różnorodnych, lecz zainspirowanych przez istniejące warunki polityczne, pod kierownictwem określonych partii politycznych i (lub) związków zawodowych znaczna liczba przedsiębiorstw zostaje przejęta w zarząd przez robotników; b) przekazanie zarządzania robotnikom w tych przedsiębiorstwach nastąpiło za zgodą ich poprzednich właścicieli (opuścili oni swoje stanowiska w przedsiębiorstwie, sprzedali swoje posiadłości, przystąpili sami do powstających spółdzielni) albo też bez ich zgody; w tych przypadkach można było obserwować albo wycofanie się (uzasadnione lub nie), albo porzucenie przedsiębiorstwa przez właścicieli; c) wszystkie przedsiębiorstwa należące obecnie do robotników przechodziły przez różne formy zarządzania, stosownie do sposobu, w jaki powstały i zostały zajęte przez robotników.

Dlatego jest ważne zdefiniowanie granic i składowych ogólnie uważanego pojęcia przedsiębiorstwa przemysłowego zarządzanego przez robotników²⁶. W 1978 r.

²² Na przykład wśród robotników zrzeszonych w UCP w Evora w 1978 r. 51,4% było analfabetami, a tylko 2,9% ukończyło szkołę podstawową.

²³ Por. „Cooperação Operaria” nr 1/1983.

²⁴ Data przewrotu konserwatywnego, po której nastąpił okres programów politycznych pochodzących od partii lewicowych, które — choć o niejasnych zasadach — oscylowały między koncepcją kolektywnej gospodarki PPK (popieraną przez niektóre odłamy wojska i przez większość związków zawodowych) a „rewolucyjnym” i ludowym punktem widzenia popieranym przez małe partie tzw. rewolucyjnej lewicy związane z pewnymi odłamami wojska. W marcu 1975 r. nastąpiła nacjonalizacja znacznej części gospodarki narodowej. Okres ten został przerwany przez zamach wojskowy 25 listopada 1975 r., o tendencjach reformistycznych, gdzie Partia Socjalistyczna mogła odegrać odpowiednią rolę przy otwartym poparciu partii parlamentarnego skrzydła.

²⁵ Pierwszy przypadek samorządnego przedsiębiorstwa mogli mieć miejsce w maju 1974 r., ale dopiero po wrześniu wzrosło ich znaczenie. Warto wspomnieć, iż fakt, że statystyka wskazuje na 1976 r. jako rok, w którym większy był ich wzrost, wynika z przerwy między ich utworzeniem a legalizacją.

można było wyróżnić dwie odrębne sytuacje, stosownie do sposobu powstania przedsiębiorstw i do ich formy prawnej: 1) tak zwane przedsiębiorstwa samorządne, z których większość posiada „upoważnienie” Ministra Pracy (a później ministerstwa resortowego) do prowadzenia bieżącej działalności; 2) przemysłowe spółdzielnie pracy założone na podstawie istniejących poprzednio przedsiębiorstw, w których wybrany zarząd przejmując zarządzanie przedsiębiorstwem zorganizowanym w formie spółdzielni; w nielicznych przypadkach spółdzielnie te są powoływane do życia przez bezrobotnych lub przez poszczególnych pracowników (jak w przypadku spółdzielni robót publicznych, wymagających niewielkich inwestycji, które w rezultacie stały się jednym ze sposobów rozwiązania problemu bezrobocia).

Typologia form spółdzielczości przemysłowej nie pozwala na udzielenie odpowiedzi na podstawowe pytanie: dlaczego pojawiły się dwie formy zarządzania, które w swojej istocie były podobne? Obserwator niewątpliwie znalazłby na nie odpowiedź: spontaniczne działanie, uzasadnione wolą zachowania miejsc pracy, korzystające ze sprzyjającego klimatu środowiska społecznego — sprzyja przyjmowaniu różnych form organizacyjnych, proponowanych przez liczne i o różnych orientacjach czynniki interweniujące w toku procesu (partie polityczne, związki zawodowe, elementy sił zbrojnych²⁷, małe grupy i różne organizacje polityczne itd.).

Luis Calado²⁸ próbuje wyjaśnić dualizm organizacyjny poprzez motywację robotników:

1. Wybierając formę spółdzielni do zarządzania danym przedsiębiorstwem robotnicy mieli na uwadze trzy względy: po pierwsze, próbowali zachować miejsca pracy, co dokonane w imieniu nowej osoby prawnej (spółdzielni) gwarantowało pewien stopień bezpieczeństwa; po drugie, zmierzali oni do utworzenia, wzmocnienia i integracji modelu stowarzyszeniowego i zaczynało to dawać rezultaty; po trzecie, chcieli rozwiązać problem własności przez przejęcie własności rzeczy, którymi zarządzali.

2. Wybierając formę własności przedsiębiorstwa samorządnego robotnicy mieli także zamiar utrzymania miejsc pracy. Dla różnych jednak przyczyn, wśród których można wymienić warunki ekonomiczno-finansowe przedsiębiorstwa (wiele z nich zbankrutowało) i skład kapitału, robotnicy po prostu musieli zająć stanowisko bardziej polityczne niż gospodarcze, opierające się głównie na następującym rozumowaniu: robotnicy nie chcą być pracodawcami, oni chcą tylko zachować swoje miejsce pracy i znieść wyzysk kapitalistyczny oraz alienację przy pomocy swojej zdolności do samorządzenia.

Podejście L. Calado nie odpowiada na uprzednio postawione pytanie i może nawet doprowadzić do dwóch mało precyzyjnych wniosków: przedsiębiorstwa samorządne wywodzą się z przedsiębiorstw, które znajdowały się w gorszych warunkach finansowych; robotnicy — spółdzielcy wybrali drogę reformistyczną, skoro sądzili, że stali się „swoimi własnymi panami”.

Problem ten powinien być postawiony w sposób odmienny, w ogólnej perspektywie, która nie ignoruje motywów robotników, lecz bierze pod uwagę różne strony zaangażowane w procesie, a równocześnie wprowadza do analizy chronologiczny punkt widzenia.

Tak więc w pierwszym stadium, tj. w stadium zajmowania przedsiębiorstwa, wybór jednej czy drugiej formy zależał głównie od akceptacji modelu propono-

²⁶ W 1977 r. istniało 700 przedsiębiorstw przemysłowych zarządzanych przez robotników, które dysponowały ponad 30 tys. miejsc pracy.

²⁷ Nie zapominajmy, że wiele kluczowych stanowisk w portugalskiej administracji publicznej zajęli między 1974 a 1975 r. wojskowi, nie mówiąc o Piątej Dywizji Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych.

²⁸ L. Calado *Empresas Geridas por Trabalhadores: Que futuro?* „Economia e Socialismo” nr 32—33, 1978, s. 12.

wanego przez czynniki interweniujące z zewnątrz przedsiębiorstwa. Modelem preferowanym przez dwie główne zewnętrzne organizacje interweniujące, PPK i związki zawodowe, było przedsiębiorstwo samorządne; samorząd sterowany przez państwo, poddany reżimowi „upoważnień”, który utrzymywał robotników w niepewnej i niestabilnej sytuacji, w uzależnieniu od woli zewnętrznej i bez ścisłych reguł prawnych²⁹. Model wytwórczej spółdzielni pracy był proponowany głównie przez nowo powstałą Federację Spółdzielni Produkcyjnych³⁰ powiązaną bądź to z komitetami robotniczymi w przedsiębiorstwach zarządzanych przez robotników, bądź z bezrobotnymi. Równocześnie (czerwiec 1975) niektóre związki zawodowe zrzeszone w Pôrto w obecności delegatów federacji zdecydowały się zająć przychylnie stanowisko w stosunku do modelu spółdzielczego w przypadkach przedsiębiorstw zarządzanych przez robotników.

Sprzysiężące spółdzielniom produkcyjnym stanowisko związków zawodowych było całkiem niezwykłe. Na ogół bowiem mamy do czynienia z „wahaniem się związków zawodowych”³¹ w stosunku do nowych form spółdzielczości.

W drugim stadium problem należy postawić w odmienny sposób. Ewolucja polityczna w Portugalii po listopadzie 1975 r. nie sprzyja już utrzymaniu doświadczeń samozarządzania. Jesteśmy wtedy świadkami przekształcania przedsiębiorstw samorządnych w spółdzielnie i wzrostu liczby przypadków przyjmowania modelu spółdzielczego. Proces ten trwał przez lata 1976 i 1977, aby zakończyć się w 1978 r. wraz z opublikowaniem ustawy o samorządzie. Ustawa ta nie rozwiązuje największego problemu wielu przedsiębiorstw zarządzanych przez robotników, w tym wielu spółdzielni — problemu własności dóbr³². Sytuacja ta, wraz z poważnymi trudnościami gospodarczymi odziedziczonymi po poprzednich przedsiębiorstwach (na ogół źle wyposażonych i zaprojektowanych) bądź też wynikającymi z braku poparcia finansowego i (lub) nawet niedostatecznych (a czasem nieistniejących) zdolności do zarządzania, doprowadziła do zamknięcia znacznej liczby przedsiębiorstw prowadzonych przez robotników³³.

Określenie liczby przedsiębiorstw jest zadaniem trudnym, nie tylko z powodu niesprawnego portugalskiego systemu statystyki, lecz również z powodu zmiany przyjętej formy przedsiębiorstwa, co utrudnia jakiegokolwiek porównanie w przedziałach czasowych. Jednakże, ograniczając się do przemysłowych spółdzielni pracy, można dojść do zupełnie wiarygodnych danych. I tak w 1978 r. znajdujemy 520 spółdzielni, a w cztery lata później tylko 320. Wynika to nie tylko z likwidacji wielu jednostek, lecz również z dającej się zaobserwować i budzącej niepokój stagnacji liczby nowo powstających spółdzielni.

Narodowa Federacja Wytwórcza Spółdzielni Pracy, utworzona w 1982 r., widzi ewolucję tę jak następuje: „(...) po okresie, w którym wielka liczba robotników przyjęła propozycję spółdzielczą jako rozwiązanie dla niepokojących ich problemów i po raz pierwszy podjęła eksperyment zarządzania efektami swej produkcji,

²⁹ Pierwsze „upoważnienia” były zapewne wydawane w czerwcu 1974 r. przez różne władze cywilne i wojskowe, głównie jednak przez Ministerstwo Pracy. W grudniu 1975 r. ministerstwo to uregulowało sprawę wydawania „upoważnień”, a w styczniu 1976 r. przekazało prawo do ich wydawania odpowiednim ministerstwu. Pierwsza ustawa o samorządzie pracowniczym została uchwalona w 1978 r.

³⁰ Kiedy powstawała, w lecie 1975 r., istniały ciągle jeszcze spółdzielnie wytwórcze powstałe przed 1974 r. Federacja została rozwiązana z powodu braku poparcia politycznego.

³¹ L. Calado *Empresas Geridas por Trabalhadores...*, op. cit.

³² W końcu 1982 r. oceniano, że około 100 przedsiębiorstw zarządzanych przez robotników, w tym 50 spółdzielni, prowadziło spory z poprzednimi właścicielami dotyczące własności majątku przedsiębiorstwa.

³³ Jeśli chodzi o problem samorządu i dotyczących go przepisów, istnieją dwie różne koncepcje: oficjalna, opracowana pod auspicjami rządu, *Autogestao em Portugal* (1980) i druga, opracowana na zamówienie przedsiębiorstw samorządnych, *A Realidade da Autogestao em Portugal* (1980).

ani państwo, ani żadne siły polityczne, społeczne czy gospodarcze nie chciały, nie wiedziały jak i nie były w stanie wykazać energii, aby przyczynić się w sposób pozytywny do demokratycznego rozwoju i do rozwiązania poważnych problemów narodowych³⁴.

Nowe formy spółdzielczości mieszkaniowej

Analiza nowych form spółdzielczości mieszkaniowej powinna uwzględnić dwa różne aspekty: z jednej strony trudne warunki mieszkaniowe istniejące w Portugalii, z drugiej zaś — ruchy społeczne będące wynikiem procesu politycznego zapoczątkowanego w 1974 r.³⁵

Rozpaczliwy obraz mieszkalnictwa w Portugalii ciągle jeszcze charakteryzuje się brakiem mieszkań, degradacją i niedostatecznym wyposażeniem znacznej części mieszkań istniejących, wielką liczbą ludności miejskiej mieszkającej w szalaszach i rozprzestrzenianiem się budownictwa nielegalnego (to zjawisko ulega poważnemu wzrostowi od 1970 r.)³⁶. Sytuacja ta, wraz z „rewolucyjnym otoczeniem” po 25 kwietnia, spowodowała społeczną walkę „o prawo do posiadania mieszkania”, która wybuchła po zamachu wojskowym zarówno w Lizbonie, jak i innych głównych aglomeracjach miejskich³⁷.

Rozmiar tych zjawisk, występujących między kwietniem 1974 r. a listopadem 1975 r., pozwala na to, aby mówić o miejskich ruchach społecznych, niezależnie od inspiracji politycznej czy nawet od ich reformistycznego czy rewolucyjnego charakteru³⁸. Ruchy te, organizowane przez mieszkańców i ludzi, którzy zajęli domy, spowodowały w sierpniu 1974 r. powstanie specjalnego rządowego programu „popierania” inicjatyw „złe mieszkających” ludzi, którzy współdziałaliby w modernizacji swych własnych mieszkań, zainwestowałiby własne środki³⁹. Pod koniec 1974 r. opublikowano ustawę regulującą sprawę popierania spółdzielni mieszkaniowych.

Początkowo role wyznaczone SAAL (*Servicio Ambulatorio e de Apoio Local*) i spółdzielniom mieszkaniowym były całkowicie różne. Takie też było ich po-

³⁴ *Labour Cooperation*, April 1983. Brak systematycznych badań socjologicznych na temat organizacji i działań tych spółdzielni nie pozwala na przedstawienie wiarygodnych danych. Jest jednak możliwe stwierdzenie, że wiele z nich przewyciężyło liczne trudności i przeszkody, utrzymując się przy życiu. Obecnie w większości przemysłowych spółdzielni wytwórczych przeszły, jak się zdaje, czasy, kiedy trzeba było ciężko pracować, podobnie jak czasy, kiedy poziom płac kształtował się poniżej propozycji związkowych i trzeba było wyrzekać się przywilejów społecznych (dotacji urlopowych, zasiłków świątecznych etc.). Ważne jest, że osiągnięto to bez zwolnień z pracy i że wiele spółdzielni raczej zwiększyło liczbę członków.

³⁵ Nasza analiza skupia się na tych spółdzielniach mieszkaniowych, które nazywamy „spółdzielniami taniach mieszkań” (CHE), założonych stosownie do prawa ogłoszonego po 1974 r. w ramach polityki mieszkaniowej przyjętej w tym czasie, a pomija spółdzielnie mieszkaniowe założone w poprzednich warunkach ustrojowych, w których członkowie mogli dysponować swymi mieszkaniami.

³⁶ W 1970 r. 23% rodzin zamieszkiwało mieszkania bez wody, elektryczności i instalacji sanitarnych, a 50% mieszkań nie miało wody użytkowej. Choć można sądzić, że sytuacja ta uległa w całym kraju poprawie, nie da się tego powiedzieć o postępującym deficycie liczby mieszkań, który szacuje się na 600 tys. J. Quintela *Les Cooperatives d'habitation économique et la question du logement au Portugal: 1975/80*: Paris Collège Coopératif, 1980 (maszynopis).

³⁷ Godzi się podkreślić, że mieliśmy do czynienia z różnorodnymi konfliktami, którym przyświecały oczywiście różne cele. J. Quintela wylicza następujące cele: protest przeciwko przepisom obowiązującym w „kwaterach komunalnych”; protest przeciwko całkowitemu brakowi urządzeń socjalnych (woda, kanalizacja, przedszkola, publiczne środki transportu) w wielu kwaterach; okupowanie pustych domów (domów „społecznych”, które nie zostały zakwaterowane, czy też prywatnych, których właściciele nie chcieli wpuścić lokatorów); protest przeciwko podnajmowaniu i w obronie ograniczeń wysokości czynszów. Studium nad częstotliwością okupowania mieszkań (szacowaną w Lizbonie na około 25 tys., a w Pôrto na 10 tys.) zawiera praca B. Bica *Rénovation urbaine à l'inverse: les „mordadores” et la politique urbaine*. These de Doctorat. Grenoble 1979 (maszynopis).

³⁸ V. Ferreira *Os movimentos urbanos e o SAAL: a ambiguidade e os equívocos*. „A ideia” 1982, nr 24–25, s. 17–34.

³⁹ Było to *Servicio Ambulatorio e de Apoio Local* (SAAL) założone w 1974 r. (*Livro Branco de SAAL*, 1976).

chodzenie i zasady⁴⁰: spółdzielnie mieszkaniowe nie opierały się na żadnym określonym ruchu społecznym i stanowiły kontynuację form spółdzielczych z późnych lat sześćdziesiątych, natomiast program SAAL był przeznaczony jedynie dla „biednych warstw ludności”, zamieszkujących ubogie dzielnice, gdy tymczasem spółdzielnie mieszkaniowe zajmowały się ludźmi nie mającymi mieszkania, lecz mogącymi za nie zapłacić.

Analiza miejskich ruchów społecznych i konfliktów wymaga zauważenia, że spółdzielnie obejmowały ludność heterogeniczną pod względem struktury społecznej i geograficznie rozproszoną (przed zbudowaniem osiedli spółdzielczych), której działanie jako grupy nacisku w stosunku do administracji było bardzo mało prawdopodobne. Sytuacja ta różniła się całkowicie od warstw społecznych objętych programem SAAL, który utworzył między nimi „bardzo ściśle więzi oparte na sąsiedztwie i walce”⁴¹.

Metoda operacyjna przyjęta przez SAAL opierała się na inicjatywach ludności w dzielnicach ubogich i na pomocy „brygad technicznych”, cieszących się pewną autonomią w zakresie organizacji pracy. Te „brygady” jednak, mimo więzów solidarności z ludnością, „nie powinny zastępować jej ani też jej struktur organizacyjnych”⁴². Organizacje ludności zaproponowane w ramach tego programu do komitetów mieszkańców w pierwszej fazie, a następnie stowarzyszenia mieszkańców, przez które zamierzano uzyskać pomoc finansową dla budownictwa domów⁴³.

Przyczyną likwidacji SAAL w październiku 1976 r. można szukać w zmianie, jaka zaszła pod koniec 1975 r. w portugalskim życiu politycznym, w rozwoju samego programu, który cechował się wzrastającym i niekontrolowanym upolitycznieniem na wszystkich szczeblach oraz pewnymi dwuznacznościami w chwili jego powstania⁴⁴. Cały program SAAL zawierał niemal wrodzoną dwuznaczność, ostro ujętą przez Victora Ferreirę⁴⁵: „największą dwuznaczność SAAL miała swe korzenie niewątpliwie w jego własnych ambicjach stania się siłą pośredniczącą w konfliktach miejskich (które nie kończyły się na kwestii mieszkaniowej) i działaniu systemu politycznego w miastach, gdzie SAAL była, mimo wszystko, tylko jednym z elementów o głównie społecznym znaczeniu”.

Mimo że program SAAL został przedstawiony jako rzeczywiście oryginalne rozwiązanie polityczne w mieście posiadające rzeczywistą moc pokierowania mieszkańcami w złych warunkach, w sensie rozwiązania ich problemu mieszkaniowego w przyszłości⁴⁶, natrafił on na sytuację niemal całkowitej izolacji politycznej i stał się celem mniej lub bardziej gwałtownych ataków, zarówno ze strony wielkich partii lewicowych, jak i ze strony małych partii tzw. skrajnej lewicy⁴⁷. Również partie zachowawcze wzięły SAAL za cel swych ataków. Z chwilą likwidacji

40 J. Quintela *Les Cooperatives d'habitation économique...*, op. cit.

41 *Tamże*.

42 *Livro Branco de SAAL*, 1976, s. 63. Być może Czytelnik znajdzie tu wiele dwuznaczności ruchu SAAL. W rzeczywistości minimalizował on od początku istnienia konsekwencje społeczne i polityczne „zewnętrznej interwencji” na stosunkowo „stabilnym” polu — „dzielnice biedoty”. V. Ferreira *Os movimentos urbanos e o SAAL...*, op. cit.

43 Należy zauważyć, że komitety mieszkańców istniały niezależnie od SAAL i miały na celu zaprowadzenie i (lub) udoskonalenie urządzeń socjalnych w ich dzielnicach, a w wielu przypadkach kontrolę czynszów.

44 Jedną z niejasności przy utworzeniu programu SAAL było znaczenie, jakie przywiązywał on do budownictwa indywidualnego. Kwestia ta dotyczyła, głównie w rejonie Lizbony, warstwy ludności, która twierdziła wobec rządu, że jest ofiarą „podwójnego wyzysku”, gdy tymczasem rząd uważał ruch ten za „lewicowy”. V. Ferreira *Os movimentos urbanos e o SAAL...*, op. cit.

45 *Tamże*, s. 27.

46 *Tamże*, s. 26.

47 Już w sierpniu 1975 r. PPK krytykowała z pewną zjadliwością biuro SAAL w Pôrto. W październiku 1976 r. komunikat PPK dotyczący likwidacji SAAL stwierdza, że „sporadycznie nieprawidłowa działalność SAAL, a w szczególności niektórych brygad, przyczyniła się do ułatwienia podjęcia tej decyzji”. Stanowisko Partii Socjalistycznej w stosunku do działalności SAAL jest znane: rząd socjalistyczny ogłosił jej likwidację.

SAAL i przekazania jej uprawnień gminom miejskim większość stowarzyszeń utworzonych w zasięgu SAAL po prostu znikła⁴⁸.

Innym posunięciem zmierzającym do reorganizacji budownictwa mieszkaniowego było, jak poprzednio wspomniano, popieranie spółdzielni takiego budownictwa CHE (Cooperativas de Habitacao Economica). Chociaż akcja ta rozpoczęła się w 1974 r., dopiero w drugim kwartale 1975 r. poparcie dla spółdzielni stało się skuteczne dzięki utworzeniu agencji rządowej⁴⁹.

Wypracowana przez agencję metoda zmierzała do stworzenia warunków szybkiego usamodzielnienia CHE w stosunku do administracji, której działalność miała być ograniczona do pomocy finansowej. Oczekiwano jednak, że w pierwszym okresie eksperci rządowi będą działali jako doradcy w stosunku do spółdzielni, które powinny organizować się same i utworzyć swoje własne struktury na szczeblu krajowym⁵⁰.

CHE nie zdołały się jednak wyzbyć wpływu administracji. Ich zależność jest w rzeczywistości bardzo silna i trudno ją przełamać: potrzebują one rządowej pomocy finansowej i zależą od ogólnej polityki przyjętej przez rząd. Zależności tej można się też dopatrzeć w niezdolności CHE do wzmocnienia swej organizacji i struktur, czy to na szczeblu jednostek podstawowych, czy na szczeblu regionalnym i krajowym⁵¹.

Począwszy od 1980 r. — od wejścia do rządu sił konserwatywnych — pomoc dla CHE całkowicie ustała. Spółdzielnie, które zdołały doprowadzić do fazy budowania domów kontynuowały swą działalność, gdy tymczasem inne oczekują na nadejście nowej ery subsydiów rządowych.

Nowe formy spółdzielczości mieszkaniowej, łącznie ze „Stowarzyszeniami mieszkańców” i CHE — wskazuje na to w każdym razie analiza sytuacji w Portugalii — odznaczają się stałym uzależnieniem od subsydiów rządowych, których wielkość zmienia się w zależności od istnienia w ramach samej administracji czynników popierających lub hamujących. Nawet w przypadku SAAL, gdzie iluzje doprowadziły do uwierzenia, że znajdujemy się w obliczu silnego ruchu społecznego, kontestującego „państwo drobnomieszczańskie”, jedynie zajęcie bardzo dwuznacznie tego stanowiska pozwoliłoby zapomnieć o istnieniu ścisłej zależności od państwa.

Inne nowe formy spółdzielczości

Procesy społeczne, które zrodziły nowe formy spółdzielcze w rolnictwie, produkcji przemysłowej i mieszkalnictwie są, być może, najbardziej uderzające w procesie demokratyzacji społeczeństwa portugalskiego. Odmienne procesy i inne formy spółdzielczości pojawiły się w innych dziedzinach. Tutaj również istniały różne i specyficzne cele, jednak analizy ich genezy i ewolucji nie należy dokonywać bez wzięcia pod uwagę ogólnej sytuacji politycznej i znaczenia istniejących sił politycznych. Zważywszy że kolejne poddanie ich analizie, nawet w najbardziej zwięzłej formie, tak jak tego dokonaliśmy w poprzednio omówionych trzech przypadkach, nie jest w ramach tego artykułu możliwe, przedstawimy po-

⁴⁸ W 1976 r. istniało 126 „stowarzyszeń mieszkańców”, choć liczba wniosków o interwencję, przedstawionych przez mieszkańców dzielnic ubogich, była wyższa.

⁴⁹ Dział spółdzielni mieszkaniowych Fundacji Popierania Mieszkalnictwa w Ministerstwie Budownictwa Mieszkalnego i Planowania Miast.

⁵⁰ Doradcy w kwestiach prawnych, gospodarczych i społecznych związanych z budownictwem.

⁵¹ Jednym z głównych problemów CHE (oraz struktur, które pojawiły się w międzyczasie) był niemal zupełny brak ekspertów. Fakt ten doprowadził do niepowodzenia jedyne go departamentu technicznego utworzonego w ramach CHE. W 1980 r. istniało 5 związków CHE, które tworzyły federację.

niziej listę celów i motywacji poszczególnych form organizacyjnych: a) utrzymanie lub tworzenie miejsc pracy oraz polepszenie warunków płacy w przypadku spółdzielni rybackich⁵²; b) utrzymanie miejsc pracy lub zamiar wprowadzenia nowych metod szkolenia w przypadku spółdzielni oświatowych; c) utrzymanie lub tworzenie miejsc pracy, często inspirowane przez związki zawodowe, w przypadku spółdzielni taksówkarzy, szkół jazdy i niektórych spółdzielni z zakresu hotelarstwa; d) udział w tworzeniu szkół i przedszkoli w formie spółdzielni, tzw. spółdzielnie rodziców, w których nauczyciele również bywają członkami; e) zorganizowanie nie istniejących urzędzeń socjalnych, szczególnie przedszkoli i żłobków, w tym przypadku w formie stowarzyszeń⁵³; f) obrona urzędzeń kulturalnych, włączając w to teatr i kino, co stało się powodem powstania znaczącej liczby spółdzielni; g) utworzenie wielkiej i zróżnicowanej liczby stowarzyszeń w rejonach wiejskich i miejskich, których różnorodne cele obejmowały kulturę i rozrywkę, szkolenie dorosłych i ochronę mienia itd.⁵⁴

3. ZAKOŃCZENIE

Analiza, jakiej dokonaliśmy, potwierdza wstępną hipotezę: rzeczywistość i praktyka spółdzielcza może być rozumiana jedynie pod warunkiem, że przy jej rozpatrywaniu uwzględni się zdeterminowanie ustrojem społecznym. Ewolucja portugalskiego procesu politycznego po 1974 r., która warunkowała zarówno pozytywnie, jak i negatywnie rozwój oraz formy spółdzielni (i ogólnie wszystkich organizacji zrzeszeniowych), a także powodowała różne fazy naporu na tworzenie spółdzielni, była w istocie rozstrzygająca.

To, że w okresie, który rozpatrujemy, można stwierdzić istnienie różnorodnych form spółdzielczości, jako też zachodzenie zmian w roli wyznaczonej spółdzielniom, pozwala na sformułowanie nowej hipotezy: rzeczywistość i praktyka spółdzielni jest silnie uwarunkowana przez działalność różnych politycznych gestorów i przez ich zdolność w danym czasie do interweniowania i kierowania procesem politycznym.

Jeśli ograniczymy nasz przegląd do nowych form spółdzielczości utworzonych w Portugalii po 1974 r. łatwo będzie potwierdzić tę hipotezę. Tak więc spółdzielnie można uważać za uprzywilejowane narzędzia w służbie polityki rozwoju, jak to było w wypadku spółdzielni mieszkaniowych. Mogą one działać jako środek ograniczający albo przeciwdziałający skutkom kryzysu gospodarczego, jak w przypadku przemysłowych spółdzielni pracy, lub nawet jako środek do rozwiązywania problemów strukturalnego bezrobocia, czy też służyć polityce reformy rolnej.

⁵² Od 1975 do 1981 r. utworzono 112 spółdzielni rybackich, z których 55 działało na początku 1982 r. (39 prowadziło działalność, a 16 oczekiwało na zbudowanie kutrów). Zakładanie spółdzielni opierało się na załogach złożonych przeciętnie z 20–24 osób. Ogólnie spółdzielnie reprezentowały około 4% rybołówstwa w 1979 r. W 1982 r. 14 spółdzielni działających w porcie Peniche połączyło się w jedną wielką spółdzielnię liczącą ponad 400 członków. O ile gospodarze i finansowe korzyści takiej formy stowarzyszenia zdają się być oczywiste, o tyle nie można tego powiedzieć o partycypacji i stosunkach międzyludzkich.

⁵³ W niektórych przypadkach próbowano zarządzania przez samą wspólnotę. Tak było w przypadku Mira Sintra w okolicach Lizbony, gdzie komitety mieszkańców wykonały instalacje i zarządzały od stycznia 1975 r. do czerwca 1977 r. wszystkimi urzędzeniami socjalnymi dzielnicy liczącej około 12 tys. mieszkańców. Ich niepowodzenie wiąże się, jak się zdaje, z narastaniem konfliktów o podłożu politycznym między gremiami zarządzającymi. Można także wskazać na przypadek Alparça, Ribatejo, gdzie przeprowadzono interesujący eksperyment współpracy między wspólnotami, który także zakończył się niepowodzeniem z przyczyn „zewnątrznych” w stosunku do idei współpracy (w rejonach wiejskich) można natrafić także na inne doświadczenia, takie jak w Barconço, Penhascoso i Montalegre).

⁵⁴ Liczba stowarzyszeń działających na tym polu jest szacowana na około 8 tys. (niektórzy badacze podają znacznie większe liczby — między 10 i 12 tys.).

We wszystkich tych wypadkach działanie gestorów politycznych w inicjowaniu procesów i form organizacyjnych było niemal zawsze czynnikiem decydującym, a co najmniej warunkującym.

Struktura spółdzielni w latach 1974—1982 a

Typy spółdzielni	1974	1979	1980	1981	1982
Rolnicze ^b	401	1 203	1 286	1 284	1 361
Spożywców	193	469	513	472	498
Oszczędnościowo- -pożyczkowe	132	132	141	155	175
Rybackie ^c	—	75	96	87	98
Mieszkaniowe ^d	40	212	298	250	257
Wytwórcze ^e	10	464	499	405	425
Inne ^f	174	719	779	733	760
Razem	950	3 274	3 612	3 386	3 574

^a Dane dotyczące stycznia każdego roku.

^b Od 1979 r. dane dotyczą również „rolniczych spółdzielni produkcyjnych” i UCP, które przyjęły formę prawną spółdzielni; w styczniu 1982 r. nowe formy spółdzielczości rolniczej zamknęły się liczbą 511 spółdzielni.

^c Rozbieżność między tymi wielkościami a podawanymi w tekście wynika z tego, że wielkość podana w tabeli zawiera zarówno spółdzielnie działające, jak i nie wykazujące działalności gospodarczej.

^d Łącznie ze spółdzielniami mieszkaniowymi i CHE.

^e Dotyczy wyłącznie przemysłowych wytwórczych spółdzielni pracy.

^f Łącznie m. in. ze spółdzielniami oświatowymi i kulturalnymi, których liczba w 1982 r. osiągnęła 260.

Źródło: INSCOOP.